

Полісемія є зальновизнаним явищем в українській термінології і неодноразово була об'єктом уваги науковців. Зокрема терміни-полісеманти досліджували на матеріалі лінгвістичної термінології (О. Павлова), науково-технічної (Т. Михайлова), органічної хімії (Н. Цимбал). Ми пропонуємо аналіз полісемічних музичних термінів у кількох аспектах і відповідно визначаємо завдання нашого дослідження: з'ясувати сутність полісемії в термінології; схарактеризувати типи музичних термінів-полісемантів; встановити причини та шляхи виникнення полісемії в музичній термінології; розглянути проблему розмежування термінів-полісемантів та термінів-омонімів. В українському термінознавстві з'явилися наукові розвідки, присвячені музичній терміносистемі (найґрунтовнішими є праці С. Булик-Верхоли), однак полісемічні відношення термінів аналізувалися фрагментарно, немає синтезованого дослідження полісемії саме у цій термінології, що зумовлює актуальність порушеної проблеми.

У сучасній музичній терміносистемі виразною є тенденція до однозначності термінів, проте в ній, як і в інших термінологіях, нараховуємо досить багато мовних одиниць, які можуть номінувати кілька понять. Досліджуючи полісемію в термінології, слід насамперед визначити сутність цього мовного явища на семантичному рівні. Для аналізу плану змісту мовних одиниць, і термінологічних також, у лінгвістиці вже давно використовується компонентний аналіз, який ґрунтується на тому, що значення розкладається на семантично неподільні одиниці – семантичні компоненти, або семи. Це «...найменша одиниця мовного плану змісту, що відбиває різні сторони й властивості названих предметів і явищ дійсності. С. (сема – Л. Боярова) не має своїх відповідників у плані вираження. Сукупність С. утворює семему, якій у плані вираження відповідає лексема» [2:151]. Семи як компоненти значення не однакові за своїм характером, оскільки об'єктивні властивості предметів і явищ, які вони відбивають, мають різну значущість для систематизації та розрізнення позамовних об'єктів. Зауважимо, що для виділення сем у плані змісту термінів науковці використовують їхні дефініції у словниках (вербальні опи-

си понять), але спільні компоненти значень можуть бути також на семантичному рівні, тобто домислюватися. Якщо значення термінологічної одиниці внутрішньо пов'язані і мають однакову сему (чи кілька сем), то є підстави вважати їх полісемантичними. Наприклад: *адажіо* – «1. Повільний темп. 2. Частина твору (*симфонії, концерту, сонати, квартету*), що написана в повільному темпі і має характер глибокого роздуму. 3. Повільний ліричний танець в класичному балеті» [5:8] (однакова сема у трьох значеннях терміна-полісеманта *адажіо* – «повільний»); *децимет* – «1. Ансамбль із десяти виконавців. 2. Твір для десяти виконавців» [5:41] (спільні семи «десять» і «виконавці» в поданих значеннях терміна *децимет* дозволяють уважати його полісемантичним). Отже, музичні терміни-полісеманти мають один план вираження і спільний компонент (чи кілька компонентів) у плані змісту. Такі термінологічні одиниці класифікуємо за певними ознаками: за структурним складом, за частиномовним вираженням, за походженням, за кількістю значень.

За структурним складом музичні терміни-полісеманти можуть бути як словами, похідними і непохідними (*ля, нона, соло; бандурист, ритміка, соліст*), так і словосполученнями (*баритоновий ключ, музична драма*). Розвиток полісемічних відношень залежить від плану вираження мовної одиниці: збільшення кількості компонентів у її структурі не сприяє розширенню семантики цієї одиниці. Тому у музичній терміносистемі обмежена кількість складних термінів-полісемантів, а майже всі багатозначні терміни-словосполучення двокомпонентні. У поодиноких випадках можна визначити полісемічність аббревіатур (*BIA* – вокально-інструментальний ансамбль). Отже, чим складніший план вираження музичного терміна, тим простіша його семантична структура.

За частиномовним вираженням переважають полісемантичні терміни-іменники (*акустика, вступ, колядка*). Особливістю музичної термінології є вживання термінів-прислівників, які також можуть бути багатозначними (*алеґро, аріозо, престо*). Зауважимо, що в музичній термінології функціонують багатозначні двокомпонентні терміни-словосполучення, утворені за єдиною моделлю: «прикметник + імен-

ник» (*ввідний тон, допоміжна нота, змінний лад*), а трикомпонентний термін-словосполучення, семантична структура якого складається з трьох семем, має таку модель: «прикметник + прикметник + іменник» (*духові музичні інструменти*).

За походженням багатозначні терміни в музичній термінології є запозиченими й питомими. Серед термінів-слів питомих полісемічних одиниць обмежена кількість (*колядка, дуда, дума* та ін.), переважають запозичені, наприклад: з латинської мови (*акцент, дискант, нона*), грецької (*акустика, мелодика*), французької (*куплет, увертюра*), німецької (*контрапункт, лейтмотив, обертони*), італійської (*алLEGRO, престо*), з англійської (*блюз, джаз*), з іспанської (*танго*) тощо. Компоненти багатозначних термінів-словосполучень можуть бути як питомими, так і запозиченими.

Кожен аналізований у статті термін-полісемант має семантичну структуру з двох чи більше значень, у яких є певна спільна сема (або кілька сем). Виділяємо такі різновиди музичних термінів-полісемантів залежно від кількості значень у їхніх семантичних структурах: 1) двозначні (*акустика, анотація, арабеска, увертюра, діатонічний звукоряд, фортепіанне тріо*); 2) тризначні (*анданте, вакханалія, гімн, джаз, музична декламація, хорова партія*); 3) чотиризначні (*барабан, голос, звук, квартет, монохорд, пауза*); 4) п'ятизначні (*ансамбль, група, дивертисмент, дискант, дріб, мозаїка, розмір, шийка*); 5) шестизначні (*аранжування, фантазія, язичок*); 6) семизначний (*танець*).

У складі музичної терміносистеми маємо терміни-полісеманти, усі значення яких належать музичній галузі: *альт* (5 знач.), *баритон* (3 знач.), *аплікатура* (2 знач.), *інтрада* (2 знач.), що дозволяє говорити про внутрішньосистемну полісемію. Мовний аналіз засвідчив і зовнішньосистемну полісемію в досліджуваній термінології: музичні терміни можуть бути полісемічними з термінами інших галузей (*акцент* /муз. і лінгв./, *вентиль* /муз. і техн./, *вокалізація* /муз. і лінгв./, *дріб* /муз. і мат./, *журавель* /муз. і біол./), а також із загальноновживаними словами (*ансамбль* /2 знач. муз. і 3 знач. загальноновж./). У семантичній структурі деяких мовних одиниць, які функціонують у музичній терміносистемі, можна виокремити як загальноновживані значення, так і такі, що належать до різних галузей знань: *барабан* (муз., техн., архіт., загальноновж.).

Багатозначність музичних термінів зумовлена, як і в інших термінологіях, суто лінгвальними та екстралінгвальними причинами. Основними мовними чинниками виникнення

музичних термінів-полісемантів вважаємо такі: 1) асиметричність знака і значення: довільний зв'язок між планом вираження і планом змісту є підґрунтям вільного варіювання одного з них за умови сталості другого; отже, семантична структура терміна може розширюватися чи звужуватися, зберігаючи при цьому зв'язок із цією мовною одиницею; 2) належність музичних термінів до словникового складу мови: багатозначність цих одиниць – природне явище, бо в лексико-семантичній системі української мови значень набагато більше, ніж слів; 3) певна обмеженість кореневого складу української мови: у природній мові немає достатньої кількості кореневих словотвірних засобів для називання кожного музичного поняття новою термінологічною одиницею, що часто спричинює номінування усталеним терміном ще одного чи кількох спеціальних понять. Зауважимо, що розвиткові цього явища в аналізованій терміносистемі сприяють певні позамовні чинники: культурно-історичні, науково-технічні тощо.

В українському термінознавстві основним шляхом виникнення багатозначності в термінології визнають метонімію. Дослідження полісемії в музичній термінології підтверджує цю думку: досить багато полісемічних термінів утворилося саме внаслідок метонімічних перенесень термінологічних найменувань, найпоширеніші з них: 1) перенесення назви з родового поняття на видове (*веснянка* – «музичний жанр» і «музичний твір»); 2) перенесення назви з ознаки на носія цієї ознаки (*бас* – «низький чоловічий голос» і «співак із таким голосом»); 3) перенесення назви з процесу на результат (*аранжування* – дія та результат цієї дії); 4) перенесення назви з процесу на властивість (*гучність* – «дзвінке звучання, далека чутність» і «відчуття, створене вухом під час сприйняття звукових хвиль»).

Багатозначність музичних термінів може розвиватися також унаслідок метафоричних процесів, які здебільшого ґрунтуються на: 1) функціональній подібності (*міх* – «обладнання, пристрій для нагнітання повітря» і «пристрій у пневматичних та язичкових музичних інструментах для нагнітання повітря, що викликає коливання джерела звуку»); 2) зовнішній подібності (*язичок* – «зменш.-пестл. до *язик*» і «деталь дерев'яних духових музичних інструментів, що являє собою вузьку очеретяну пластинку, яка закриває отвір для вдування повітря; деталь язичкових музичних інструментів: тонка пластинка з пластмаси, сталі, латуні, яка прикріплена одним кінцем до так званої рамки і коливається від повітря, що вдувається»). Розвиток семантичної структури

музичних термінів саме таким шляхом спростовує думку деяких науковців, що метафора не може бути підґрунтям для появи нової назви спеціального поняття. У мові можна визначити різні види метафор, зокрема пізнавальну метафору, котра «... є не лише ресурсом образного (поетичного) мовлення, але і джерелом нових значень слів, які разом з означальною здатні виконувати номінативну функцію (що ідентифікує, класифікує), закріплюючись за індивідом як його найменування або стаючи мовною номінацією деякого класу об'єктів...» [3:296]. Відзначимо, що сучасні дослідники термінології все більше уваги приділяють метафорі як способу творення нових термінів (О. Винник, Г. Пастернак, О. Плаксі́й та ін.). На нашу думку, семантична структура музичних термінів розвивалася шляхом метафоризації особливо інтенсивно на початковому етапі становлення цієї терміносистеми. Метафоричне перенесення є досить обмеженим у сучасній музичній терміносистемі.

Під час лексикографічного опрацювання багатозначних музичних термінів постає проблема розмежування полісемії та омонімії. Визначальним для встановлення меж термінологічної полісемії й омонімії є, на наше переконання, семантичний критерій, тобто слід аналізувати семантичні структури термінів із тотожним планом вираження. Саме аналіз семантики однозвучних термінологічних одиниць, знаходження спільних сем у їхньому значеннєвому наповненні – найприйнятніший спосіб для розрізнення полісемії та омонімії. Терміни з однаковою мовною формою, значення яких внутрішньо не пов'язані і не мають спільної семи, слід чітко розмежовувати у словниках усіх типів і подавати окремими статтями. Нами засвідчено досить багато випадків розширення семантичної структури термінів за рахунок омонімічних значень. Показовим щодо цього є необґрунтоване подання багатьох термінів як полісемантичних мовних одиниць у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (ВТССУМ). На підтвердження висловленої думки наведемо приклад із цієї лексикографічної праці: **глю́рія** – «1. Хвалебний спів, друга частина католицької меси. 2. Оптичне явище в атмосфері – кольорові кільця навколо тіні предмета, яка падає на хмару чи шар туману» [1:246].

Автори аналізованої словникарської праці зафіксували наведений термін як двозначний, але встановити спільну сему між поданими значеннями на сучасному етапі розвитку української мови неможливо, а отже, немає підстав уважати цю мовну одиницю полісемантичною. На нашу думку, семема цього терміна, а також

багатьох інших термінологічних одиниць у ВТССУМ, мають подаватися як омоніми в окремих словникових статтях з індексом уго-рі біля слова, як прийнято в українській лексикографії. Зауважимо, що в криміналістичній термінології термін *глю́рія* вживається із значенням «автоматичний пістолет калібру 6,35 мм і 7,65 мм», що дає підстави утворити таку омонімічну групу: *глю́рія*¹ – *глю́рія*² – *глю́рія*³. Так само невинновиправдано подаються як полісеманти у ВТССУМ та інших тлумачних словниках мовні одиниці *аркан*, *партія* тощо.

У науковій літературі є різні думки щодо ролі полісемії в термінології. Одні вчені, обґрунтовуючи небажаність термінологічної полісемії, підкреслюють тільки негативні сторони цього мовного явища, інші ж науковці мають більш поміркований погляд на те, що термін може номінувати кілька понять, і навіть підкреслюють позитивну роль полісемії в термінології як засобу економії мовного матеріалу. На наше переконання, хоча вторинна номінація в музичній термінології справді дає можливість економно використовувати кореневу базу української мови, термінологам треба спрямовувати розвиток цієї терміносистеми в напрямку зменшення обсягу семантичних структур термінів, що має важливе значення для користування цією термінологією та її перекладу.

Висновки:

1. Полісемічні відношення в українській музичній термінології свідчать про загальномовну природу термінів, їх взаємозв'язок з іншими термінами та загальновживаними словами.

2. Аналіз багатозначних музичних термінів показав, що нові значення таких мовних одиниць можуть виникати не тільки внаслідок метонімічних, але й метафоричних перенесень, як і в загальновживаній мові. Проте на відміну від загальновживаної мови, у якій семантична структура лексем розвивається переважно шляхом метафоричного перенесення, у музичній терміносистемі провідною для виникнення полісемічних відношень є метонімія.

3. Явище багатозначності виникає в музичній термінології в цілому за тими самими законами, як і в загальновживаній мові, і спричинює перебудовування семемного складу термінів. Однак тенденція до точності й однозначності найменувань спеціальних понять, що є визначальною в термінології, обмежує розвиток полісемії в терміносистемах, зокрема в музичній.

4. Різні за значенням терміни з однаковою мовною формою, що функціонують у музичній терміносистемі, мають бути чітко розмежовані у словниках усіх типів і подані окремими статтями.

Література

- 1.** Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К., 2005. **2.** *Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г.* Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я. Єрмоленко. – К., 2001. **3.** Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М., 1990. **4.** Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. Л.О. Пустовіт та ін. – К., 2000. **5.** Словник музичних термінів / Уклад. Ю.Є. Юцевич. – 2-е вид., перероб. і доп. – К., 1977.

АННОТАЦИЯ

В статье в разных аспектах анализируется полисемия в украинской музыкальной терминологии. Определяются причины и пути возникновения многозначности музыкальных терминов.

SUMMARY

The polysemy in the Ukrainian musical terminology is analysed in the article in different aspects. Reasons and ways of the polysemy origin of musical terms are determined.